

4. *Лудшувейт Е. Ф.* Турция в годы первой мировой войны 1914–1918 гг. [военно-политический очерк] / Е. Ф. Лудшувейт. — М. : МГУ, 1966. — 386 с.

5. *Документы* внешней политики СССР. Т.1. 20 ноября 1922 г. — 31 декабря 1923 г. — М : Изд-во полит. лит., 1962. — 671 с.

УДК 321.01:316.26

В. Розумюк,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки і
міжнародних відносин НАН України

«ПРИВНЕСЕНА СВІДОМІСТЬ» ПРОЛЕТАРІАТУ: МАРКСИСТИ VS. К. МАРКС

Стаття присвячена ідеологічній еволюції марксистської версії комунізму та політичним наслідкам такої еволюції. На підставі аналізу класичних марксистських, неомарксистських та більшовицьких джерел, ідеологічна індоктринація розглядається як одна з найефективніших політичних технологій здобуття влади й масової політичної мобілізації. Доводиться перманентність такої індоктринації як умови збереження влади, принаймні в тоталітарному суспільстві. Тоталітарна партія й партійна верхівка визначаються основними засобами такої індоктринації.

Ключові слова: політична система, влада, партія, ідеологія, індоктринація.

Розумюк В. «Привнесенное сознание» пролетариата: марксисты vs. Маркс

Статья посвящена идеологической эволюции марксистской версии коммунизма и политическим последствиям этой эволюции. На основании анализа классических марксистских, неомарксистских и большевистских источников, идеологическая индоктринация рассматривается как одна из наиболее эффективных политических технологий захвата власти и массовой политической мобилизации. Доказан перманентный характер идеологической индоктринации как условия сохранения власти, по крайней мере в тоталитарном обществе. Тоталитарная партия и партийная верхушка определены как основные каналы идеологической индоктринации.

Ключевые слова: политическая система, власть, партия, идеология, индоктринация.

Rozumyuk V. «Imposed consciousness» of proletariat: Marxists vs. Marx

The article deals with ideological evolution of Marxism political consequences of this evolution. The idea about ideological indoctrination as a powerful political technology is proved by analysis of different versions of Marxism. Ideological indoctrination is treated in this article as a main precondition to keep in power. Totalitarian party and totalitarian upper crust are regarded as basic channels of indoctrination.

Key words: political system, authority, party, ideology, indoctrination.

Розглядаючи проблему формування класової свідомості пролетаріату, можна зазначити, що, з точки зору правовірного комуніста, це питання загалом нескладне, а головне — вже давно вирішене. Щоправда, вирішене

воно суто діалектично, адже власне марксистське розуміння цієї проблеми суттєво відрізняється від теоретичних підходів його послідовників, підтверджуючи справедливість дещо манірного зауваження К. Маркса, що сам він — не марксист [1].

Як відомо, у марксистській системі інтерпретації світу духовні аспекти життєдіяльності суспільства витлумачуються як своєрідна проекція матеріальних (передусім економічних) факторів. Стверджуючи, що «не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість», К. Маркс наголошував, що «спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі» [2], причому вирішальну роль при формуванні суспільної свідомості відіграють саме виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби виробництва: «Суспільні відносини тісно пов'язані з виробничими силами... Ті самі люди, які встановлюють суспільні відносини відповідно до розвитку їх матеріального виробництва, створюють також принципи, ідеї і категорії відповідно до своїх суспільних відносин. Таким чином, ці ідеї, ці категорії так само недовговічні, як і ті відносини, які вони виражають. Вони є історично минушими продуктами» [3].

Відкидаючи саму можливість автономного існування свідомості (колективної та індивідуальної), наголошуючи на соціально-економічних детермінантах світогляду, Маркс на численних прикладах намагався довести, що в процесі історичного становлення кожного класу неминуче відбувається процес формування його ідеології — «хибної свідомості», яка включає притаманні лише цьому класу стиль мислення і спосіб теоретизування, певне світобачення, світовідчуття і світовідношення, емоційно забарвлені ідеї, цінності та стереотипи: «Над різними формами власності, над соціальними умовами існування височіє ціла надбудова різних і своєрідних почуттів, ілюзій, способів мислення і світоглядів. **Увесь клас творить все це на ґрунті своїх матеріальних умов існування та відповідних суспільних відносин.** Окремий індивід, якому всі ці почуття і погляди передаються у спадок за традицією і в результаті виховання, може (помилково) уявити, ніби вони і є справжніми мотивами і відправним пунктом його діяльності» [4].

У свою чергу В.І.Ленін, розвиваючи комуністичну теорію, явно всупереч марксистському світобаченню висунув вимогу «привнесення» у робітничий клас його пролетарської (соціал-демократичної) свідомості ззовні. Більше того, на думку цього видатного революційного вождя звичайні робітники взагалі неспроможні створити власну пролетарську ідеологію і потребують у цьому активної допомоги: «Ми сказали, що соціал-демократичної свідомості у робітників і не могло бути. Вона могла бути привнесена лише ззовні. Історія всіх країн засвідчує, що винятково

власними силами робітничий клас здатний витворити лише свідомість тред-юніоністську, тобто переконання в необхідності об'єднуватися в союзи, вести боротьбу з хазяями, добиватися від уряду видання тих чи інших необхідних для робітників законів та ін. Вчення ж соціалізму виросло із тих філософських, історичних, економічних теорій, які розроблялися освіченими представниками маєтних класів, інтелігенцією. Засновники сучасного наукового соціалізму — Маркс і Енгельс — належали, за соціальним станом, до буржуазної інтелігенції. У Росії теоретичне вчення соціал-демократії так само виникло абсолютно незалежно від стихійного росту робітничого руху, виникло як природний і неминучий результат розвитку думки у революційно-соціалістичної інтелігенції» [5].

З точки зору ортодоксального марксизму, ленінська вимога «привнесення» ззовні в робітничий клас його ж класової пролетарської ідеології виглядає просто безглуздо. Якщо розглядати історичний матеріалізм як науку (тим більше — єдино правильну науку), ленінські слова про спроможність робітників власними силами сформувати лише свідомість тред-юніоністську і їх нездатність самостійно витворити соціал-демократичну ідеологію, внаслідок чого ця доктрина має бути привнесена в пролетаріат партією, що складається з «освічених представників маєтних класів, інтелігенції», означає, що саме тред-юніонізм і є, власне, пролетарською свідомістю. Ленінські ж аргументи про те, що не можна вимагати від звичайного робітника, щоб він самостійно розробив теорію наукового комунізму, видаються полемічною фальшивкою, оскільки в даному разі йдеться не про якусь наукову теорію (на кшталт теорії відносності Ейнштейна), що завжди має індивідуального автора, а про класову ідеологію, творцем і носієм якої може бути тільки весь клас, а окремі індивіди можуть виступати лише виразниками цієї класової свідомості. Саме на цьому аспекті і наголошував К.Маркс, стверджуючи, що «весь клас творить усе це (класову ідеологію, класову свідомість) на ґрунті своїх матеріальних умов існування та відповідних суспільних відносин».

Тож з точки зору історичного матеріалізму, ленінська теза щодо привнесення пролетарської свідомості в робітничий клас видається так само абсурдною, як і ідея створення менестрелями для класу феодалів їх аристократичної ідеології чи привнесення буржуазної свідомості в клас буржуазії організацією франкмасонів.

Оскільки підозрювати Леніна в поганому знанні теорії марксизму чи, тим більше, інтелектуальній неповноцінності, м'яко кажучи, нерозумно, і всі наведені думки і цитати бути йому, безумовно, відомі, тож залишається, згідно з тим самим історичним матеріалізмом, спробувати пояснити ленінську концепцію «привнесення» його особистими і партійними (груповими) інтересами.

Видатний пророк-теоретик К.Маркс, погано обізнаний із реальною пролетарською свідомістю, широко вірив, що неблаганна логіка економічного розвитку капіталізму неминуче призведе до революційного вибуху, під час якого робітничий клас зіграє роль гробаря останнього експлуататорського ладу в історії людства і започаткує побудову світлого комуністичного майбутнього. Не дивно, що коли Маркс звертався до цієї теми, сухий науковий текст завжди змінювався апокаліптично-погрожувальним писанням у дусі біблійного пророцтва. Проте Ленін, як не менш великий революціонер-практик, на власному досвіді зміг переконатися, що без впливу ззовні робітничий клас не збирається здійснювати пролетарську революцію і «ховати» капіталізм. Протестуючи проти утисків власників підприємств, намагаючись покращити умови праці і добитися підвищення заробітної плати, робітники «лише» вели активну боротьбу за свої права, об'єднуючись з іншими робітниками в потужні (профспілкові) організації — феномен, затаврований комуністами як «тред-юніонізм». Трудові конфлікти часто супроводжувалися збройними зіткненнями з десятками, а то й сотнями жертв, — події, що їх комуністи завжди намагались видати за «початок» чи «провісник» очікуваного пролетарського повстання («за кожним страйком ховається гідра революції»), проте насправді вже наприкінці ХІХ ст. робітники були в цілому інтегровані в існуючий капіталістичний економіко-соціальний і політичний порядок, прагнучи його корекції, але не повалення. Та й справді, а який інтерес робітнику ризикувати усім — майном, роботою, навіть власним життям, — щоб привести до влади партію з «освічених представників маєтних класів, інтелігенції», яка заявляє, що є пролетарською і від імені робітничого класу збирається здійснювати «пролетарську диктатуру»?

Один із найбільших міфів «робітничих» партій і донині полягає в тому, ніби вони були створені пролетарями і склалися, головним чином, з робітників. Насправді ж серед загальної маси членів партії робітники, попри пільгові умови прийому, завжди склали менше половини — це навіть менше, ніж була їх частка серед усього населення країни; серед функціонерів середньої ланки їх частка падала до кількох відсотків, ну а відшукати серед вищого керівництва партії навіть вихідців із цього класу, не говорячи вже про «людей від станка», було справжньою проблемою. У цьому сенсі вельми показовою видається історія створення РСДРП, коли на І з'їзді, на якому, власне, і було засновано партію, «частина делегатів виступила проти найменування партії робітничою. Мотивувалося це тим, що, фактично, до соціал-демократичних організацій належить поки що мало робітників. Думки розділилися. Більшістю голосів з'їзд затвердив назву “Російська Соціал-Демократична Партія”. Слово “робітничача” було

включене до неї вже після з'їзду, при складенні Маніфесту, зі згоди двох членів ЦК» [6].

Історія РСДРП-ВКП(б) цікаво корелює із досвідом іншої «робітничої» партії — німецької націонал-соціалістичної на чолі з А.Гітлером, яка також вела запеклу боротьбу за вплив на пролетаріат (передусім із комуністичною партією), щоб використати його підтримку для здобуття влади. Здійснення цього завдання почалося ще тоді, коли НСДАП включила слово «робітнича» в свою назву, а до програми додала кілька пунктів, прямо запозичених з вимог робітничого руху, спробувавши до того ж створити власні нацистські профспілки. І хоча до приходу Гітлера до влади результати цієї політики виявилися незначними, зрештою галаслива геббельсівська пропаганда, успіхи в подоланні наслідків економічної кризи 1929–1932 рр. та зовнішньополітичні перемоги 30-х рр. призвели до того, що, як скаржилися комуністи, «більшість німецького робітничого класу втратила розуміння класових інтересів, втратила (політичну) орієнтацію й опинилася на позиціях підтримки нацистського режиму». Як був змушений визнати один із чільних функціонерів німецької компартії В.Ульбрихт: «Більшість з них (робітників) розучилась розуміти взаємозв'язок політичних явищ. Дух мілітаризму і расизму глибоко проник також і в ряди робітничого класу» [7].

Відповідно, як залізна логіка марксистської соціальної теорії, так і практичні успіхи ідеологічного навіювання будь-яких ідей дозволяють зробити висновок, що недолугість ленінської аргументації «привнесення» була обумовлена не поганим знанням марксизму, а неможливістю відверто висловити свою політичну мету — захопити владу за допомогою робітничого класу, підштовхнувши його до революційного повалення існуючого ладу, після чого від імені пролетаріату здійснювати власну диктатуру. Відповідно, якщо називати речі своїми іменами, Ленін прагнув не привнести ззовні в робітничий клас його соціал-демократичну свідомість, а, навпаки, використовуючи молодість і незрілість російського робітничого руху, спробувати заглушити пролетарську класову ідеологію боротьби за свої права («горезвісний тред-юніонізм»), підмінивши її ідеєю комуністичної революції як основного і беззастережного класового інтересу робітників.

Ще далі, ніж Ленін, у творчих пошуках апології ідеологічного навіювання пішов інший лівий комуніст — Д.Лукач. Цей, за словами Р.Арона, «останній видатний інтерпретатор марксизму», у своїх теоретичних побудовах визначив проблему (пролетарської) класової свідомості як проблему привнесення (*Zugerechnet wird*) класових інтересів, тобто не тих інтересів, які визначає для себе сам робітничий клас, а тих, які, на думку комуністів, він має, повинен, просто зобов'язаний визначати.

На думку Лукача, «об'єктивна теорія класової свідомості — це теорія її об'єктивної можливості», тож класова свідомість не є «ані сумою, ані середнім того, що думають, сприймають і т.д. окремі індивіди, що становлять класи», це також «не психологічна свідомість окремих пролетарів чи масово-психологічна свідомість усіх їх разом» — це «раціонально адекватна реакція, яка таким чином привнесена певній типовій ситуації в виробничому процесі» та «усвідомлений сенс історичного становища класу» [8].

Прямо посилаючись у передмові на Леніна («Я мав на увазі те, про що пише Ленін у праці “Що робити”, коли говорить, що на протигагу стихійно виникаючій тред-юніоністській свідомості, соціалістична класова свідомість привноситься в робітничий клас ззовні»), у роботі «Історія і класова свідомість» Лукач жорстко критикував, а то й просто брутально лаяв опортуністів за їх спроби «принизити класову свідомість пролетаріату до рівня її психологічної даності» та ревізіоністів, які «видають правильне розуміння економічної сукупної ситуації, правильне класове пізнання пролетаріату і його організаційну форму — комуністичну партію за щось нереальне, за якийсь ворожий “істинним” (безпосереднім, окремо національним чи професійним) інтересам робітників принцип, чужий їх “справжній” (психологічно даній) класовій свідомості». Натомість він стверджував, що «класова свідомість, навіть не маючи психологічної дійсності, тим не менш не є звичайною фікцією» [9].

Гармонійно поєднуючи філософську спекуляцію зі зведенням сектансько-фракційних поракунків, саморекламу з анафеомою ворогам, Лукач фактично довів до логічного завершення ленінську ідею «привнесення», проголосивши не робітничий клас, а (комуністичну) партію носієм класової свідомості пролетаріату: «Рівень історичного процесу, який надає класовій свідомості пролетаріату імперативний, “латентний і теоретичний” характер, є рівнем, який має скластися як відповідна дійсність, і, будучи таким, справді втрутитися в тотальність процесу. Таким формоутворенням пролетарської свідомості є партія..., партії випадає висока роль — бути носієм класової свідомості пролетаріату, совістю його історичної місії» [10].

Таким чином, розбудовуючи власні теоретичні конструкції партійно-комуністичної теодицеї, Лукач фактично заявив, що справжня класова свідомість робітничого класу — це не реальна пролетарська свідомість, а лише об'єктивна можливість, до якої робітників, на думку комуністів, спонукає капіталістичне буття; і для того, щоб ця потенційна реальність стала дійсністю, комуністична партія — єдиний справжній носій класової свідомості пролетаріату — має постійно нагадувати цьому забудькуватому класу про його видатну історичну місію і керувати ним.

Слід особливо підкреслити, що ідеї Лукача не були якимось «відкриттям Америки», останній просто в теоретичній формі висловив панівні серед комуністичних функціонерів настрої, що не якісь там невігласи-робітники, а саме вони, партійці, становлять той самий сакральний пролетаріат, який визначає поступ історичного процесу і є «розумом, честю і совістю нашої епохи». Як писав Ленін: «Поставивши собі завдання зробити пролетаріат здатним виконати свою велику історичну місію, міжнародна комуністична партія організує його в самостійну політичну партію, що протистоїть усім буржуазним партіям, керує усіма проявами його класової боротьби... проясняє йому історичне значення і необхідні умови майбутньої соціальної революції» [11]. Лише сформована на таких засадах свідомість може пояснити ленінську реакцію на численні робітничі виступи проти комуністичної диктатури, коли вождь стверджував, що то не робітники (хоч би вони й працювали на заводах), а різноманітна буржуазна наволоч, злочинці і проститутки намагаються повалити радянську владу, а весь пролетаріат тепер як один захищає її на фронтах громадянської війни. Ну і вже класичною стала історія з повстанням робітників Східного Берліну 1953 р., коли німецька компартія, силою зброї придушивши народні виступи (за допомогою радянських танків), оголосила, що народ не виправдав її сподівань і довіри. Б.Брехт тоді написав саркастичного вірша, в якому порекомендував комуністам розпустити цей народ і обрати собі інший.

Подібна ментальність неминуче формувалась у процесі боротьби за владу та її здійснення жорстко централізованою та ієрархічно побудованою «партією нового типу», концепція формування якої також належить В.І.Леніну. Вимагаючи створення організації професійних революціонерів із надзвичайно жорсткою дисципліною, він наголошував: «Нам потрібна військова організація агентів... Дайте нам організацію професійних революціонерів — і ми перевернемо Росію». З непригаманним для себе романтизмом вождь революції промовисто висловив свої почуття: «Ми йдемо згуртованою групою звивистим і важким шляхом, міцно узявшись за руки. Ми оточені з усіх боків ворогами... Ми об'єдналися за вільно прийнятим рішенням саме для того, щоб боротись із ворогами і не оступатися в сусіднє болото, мешканці якого від самого початку засуджували нас за те, що ми відокремились в особливу групу і обрали шлях боротьби» [12].

Якщо Маркс вважав визволення пролетаріату справою рук самого робітничого класу, то Ленін стверджував, що пролетаріат не має іншої зброї у боротьбі за владу, крім організації, причому наголошував, що партія може увібрати в себе лише меншість класу, оскільки «свідомі робітники в усякому капіталістичному суспільстві становлять меншість усіх робітників.

Тому ми змушені визнати, що лише ця свідома меншість може керувати широкими робітничими масами і вести їх за собою» [13]. Більше того, на думку Леніна, «диктатуру пролетаріату через його тотальну організацію здійснити не можна. Оскільки не лише у нас..., але й в усіх інших капіталістичних країнах пролетаріат усе ще такий розпорочений, такий принижений, деінде підкуплений, що поголовна організація пролетаріату його безпосередньої диктатури здійснювати не може. Диктатуру може здійснювати лише той авангард, який увібрив у себе революційну енергію класу» [14].

Подібну еволюцію марксизму в ленінізм передбачили меншовики ще на початку створення РСДРП, коли звинуватили Леніна з його «демократичним централізмом», як провідним принципом організаційної побудови, в прагненні «внести в наш (партійний) статут суто аракчеєвський дух» [15]. Стверджуючи, що «казармений режим не може бути режимом нашої партії», вони закидали вождю «практику політичного заміщення», коли «група професійних революціонерів не йде на чолі свідомого пролетаріату, а діє замість пролетаріату» [16].

Втім, Леніна як перспективи «заміщення», так і диктатури анітрохи не бентежили: «Коли нам закидають диктатуру однієї партії, ми говоримо: "Так, диктатура однієї партії!". Ми на цьому ґрунті стоїмо і з нього зійти не можемо...». Навіть загроза одноосібної тиранії не лякала вождя: «Радянський соціалістичний демократизм одноосібності і диктатурі аніскільки не суперечить, оскільки волю класу інколи здійснює диктатор, який інколи один більше зробить і часто є більш необхідним» [17].

Не дивно, що дещо пізніше Сталін із захопленням описував ленінську «скажену атаку проти організаційної розпушеності меншовиків», перемога якої «заклала фундамент тієї згуртованої і загартованої комуністичної партії, рівної якій не знає світ». Він наголошував, що головне ленінське завдання при створенні партії полягало в тому, щоб «відмежуватись від чужинців... зібрати кадри в єдину бойову організацію професійних революціонерів» [18]. Якщо раніше російська соціал-демократична партія, на думку Сталіна, була схожа на «гостинну патріархальну сім'ю, яка була готова прийняти усіх співчуваючих», то після перебудови на основі ленінських принципів «вона перетворилась на централізовану організацію, вона скинула з себе патріархальну подобу і перетворилась на фортецю, двері якої відкриваються лише для гідних... Наша партія — це фортеця» [19].

Що ж до того, що подібні ідеї були неприхованою ревізією марксизму, то це питання не надто хвилювало більшовиків, якщо ревізіоністами були вони, а не хтось інший. Наприклад, той же В.І.Ленін, який неодноразово заявляв, що «не можна вилучити жодного основного положення, жодної суттєвої частини з філософії марксизму (адже вона ніби суцільний злиток

сталі) без того, щоб не зрадити об'єктивну істину і не потрапити до рук буржуазно-реакційної віроломності», в одній з останніх робіт заперечив головне, як він сам раніше оцінював «беззаперечне положення» марксистської теорії щодо базису і надбудови. Визнавши, що Росія поки що не досягла того рівня виробничих сил, за якого можливий перехід від капіталізму до соціалізму, Ленін запитує: «Чому ж нам не можна розпочати спочатку із завоювання революційним шляхом передумов для цього певного рівня, а потім вже на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу піти доганяти інші народи... В яких книжках прочитали ви, що подібні зміни звичайного історичного порядку неприпустимі чи неможливі?» [20].

Тож хоча в роботі «Що робити» Ленін вимагав припинити перегляд марксистської теорії (розділ «Догматизм і свобода критики»), у разі необхідності він сам йшов на рішучу ревізію доробку Маркса, підкреслюючи, що «наше вчення не догма, а керівництво до дії», і для російських соціалістів «особливо необхідна самостійна розробка теорії Маркса, оскільки ця теорія дає лише загальні керівні положення, які застосовуються до Англії інакше, ніж до Франції, до Франції інакше, ніж до Німеччини, до Німеччини інакше, ніж до Росії». Постійно звинувачуючи інших у фальсифікації марксистського вчення, Ленін так само перманентно ревізував марксизм з огляду на власні потреби, наголошуючи, що «було б величезною помилкою, якби ми почали вкладати складні, невідкладні, практичні завдання революції, яка швидко розвивається, у прокрустове ложе вузько сприйнятої теорії», адже «необхідно засвоїти собі ту незаперечну істину, що марксист повинен враховувати живе життя, точні факти дійсності, а не чіплятися й далі за теорію вчорашнього дня, яка, як усяка теорія, в кращому разі намічає основне, загальне» [21].

Зустрівшись з подібною ленінською практикою, Л.Троцький із злим сарказмом охарактеризував її так: «Для нього (Леніна) марксизм не метод наукового дослідження... ні, це ганчірка, коли треба стерти свої сліди, білий екран, коли треба демонструвати свою велич, складний аршин, коли треба пред'явити свою партійну совість... Він поводить з марксистськими "положеннями" як з непохитними статтями "Уложения о наказаниях". Спочатку знаходить відповідну статтю, а потім копошиться в матеріалах звинувачувального акту, відшуковуючи там ознаки злочину, які формально відповідають змісту каральної статті» [22]. Відкидаючи полемічний запал і яскраві метафори Троцького, все ж доводиться визнати, що для Леніна марксизм був, радше, ідеологічно-пропагандистським інструментом для здійснення революції, знярядям дуже корисним і цінним, проте аж ніяк не беззаперечною науковою теорією. Не дивно, що майже всі роботи Леніна були пов'язані з конкретною практично-політичною необхідністю і були

теоретичною легітимацією тих чи інших його вчинків. Як цілком справедливо відзначають Себайн і Торсон, Ленін у своїй політиці водночас поєднував найбільш жорстоку ортодоксію в доктрині із надзвичайною гнучкістю на практиці, причому, як правило, його дії передували його теоріям [23]. Вже відчуваючи наближення смерті в 1923 році, він, завжди скупий на слова про себе, скаже так: «Для мене завжди була важлива практична мета» [24]. І цієї мети — здобути й утримати владу — йому першому з комуністів вдалося досягти, хай би що там не писав Маркс у своїх товстих книжках.

Література

1. *Маркс К., Енгельс Ф.* Сочинения. В 50-ти томах. — М. : Изд-во политической литературы, 1982. — Т.22. — С.74.
2. *Маркс К., Енгельс Ф.* Там же. — Т.13. — С.7.
3. *Маркс К., Енгельс Ф.* Там же. — Т.4. — С.133.
4. *Маркс К., Енгельс Ф.* Там же. — Т.8. — С.145.
5. *Ленин В.И.* Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. — М. : Изд-во политической литературы, 1971. — Т.6. — С.30–31.
6. *История КПСС.* М.: Политиздат, 1964. — Т.1. — С.252.
7. *История* фашизма в Западной Европе. — М. : Наука, 1978. — С.43.
8. *Лукач Г.* История и классовое сознание. Исследование по марксистской диалектике. М. : Логос-Альтера, 2003. — С.175, 150, 169–170.
9. *Лукач Г.* Там же. — С.79, 171–172.
10. *Лукач Г.* Там же. — С.141.
11. *Ленин В.И.* Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. — М. : Изд-во политической литературы, 1971. — Т.34. — С.93; Т.38. — С.86.
12. *Ленин В.И.* Там же. — Т.6. — С.178, 127, 9.
13. *Ленин В.И.* Там же. — Т.41. — С.236.
14. *Ленин В.И.* Там же. — Т.42. — С.204.
15. *II съезд РСДРП (Протоколы).* — М. : Госполитиздат, 1959. — С. 296.
16. *Троцкий Л.Д.* К истории русской революции. — М. : Политиздат, 1990. — С. 76, 69.
17. *Ленин В.И.* Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. — М. : Изд-во политической литературы, 1971. — Т.39. — С.134; Т.40. — С.272.
18. *Сталин И.В.* Сочинения. В 13-ти томах. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. — Т.4. — С. 308–309, 307.
19. *Сталин Йосиф Виссарионович.* Краткая биография. — М. : ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1945. — С.13.
20. *Ленин В.И.* Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. — М. : Изд-во политической литературы, 1971. — Т.45. — С.381.
21. *Ленин В.И.* Там же. — Т.31. — С.134; Т.4. — С.184; Т.31. — С.44; Т.31. — С.134.
22. *Троцкий Л.Д.* К истории русской революции. — М. : Политиздат, 1990. — С.77.
23. *Себайн Дж., Торсон Г.* Історія політичної думки. — К. : Основи, 1997. — С.695.
24. *Ленин В.И.* Полное Собрание Сочинений. В 55-ти томах. — М. : Изд-во политической литературы, 1971. — Т.45. — С.374.